

Van privileges tot republiek: Evolutie van de taal van de Opstand. Een woordenboek

RAFAŁ SZMYTKA

Jagiellonian University

Instituut Historii
Uniwersytet Jagielloński
ul. Gołębia 13
31-007 Kraków, Poland
rafal.szmytk@uj.edu.pl

From the Privileges to the Republic: the Evolution of the Language of the Dutch Revolt. A Dictionary

Abstract: The second half of the 16th century is regarded as the decisive moment in the history of the Low Countries. The politics of religious intolerance and financial oppression practiced by the Habsburg governors resulted in protests and, finally, in the open revolt of the Provinces under the leadership of the princes of Orange and Nassau. The aim of this work is to follow and reconstruct the ideas of political thought accompanying the events leading to the rise of a new state. In the discussed state forming process the main emphasis was put on the issues of freedom, states, and sovereignty, as well as on the concept of the possibility of dismissing the obedience inherited from the medieval privileges. These concepts and terms created a special sort of dictionary of the Dutch political thought.

Keywords: Low Lands; Dutch Revolt; political thought; Eighty Years War; William of Orange; Philip II; Republic; freedom of conscience; tolerance; States General; detronization; provinces; privileges; state; sovereignty; obedience; fatherland

In het perspectief van Poolse historiografie beëindigde de Vrede van Münster de Dertigjarige Oorlog. Maar het was tevens het laatste akkoord van een langer conflict. Dit begon in jaren 60 van de 16^e eeuw, dus vijftig jaar voor de Tweede Praagse Defenestratie. Gedurende de eerste tien jaar van de Tachtigjarige Oorlog werd een nieuwe staat gecreëerd. Dit tijdperk wordt door hedendaagse Belgische en Nederlandse historici ook wel *de Opstand* of *de Nederlandse Opstand* genoemd. Deze opstand betekende een evolutie in het politieke denken van de Nederlandse elites, in de gemeenten van gereformeerde emigranten in Engeland en Duitsland en aan het hof van de prins Oranje, graaf van Nassau-Dillenburg. Dit proces duurde meer dan dertig jaar en was mogelijk dankzij verspreiding door de drukpers en de toegenomen geletterdheid in de maatschappij. Bovendien was een groot deel van de bevolking geëngageerd. De bewoners van grotere steden als Antwerpen, Brugge, Gent, Leuven, Groningen en Leiden waren geïnteresseerd in wat er gebeurde tussen Madrid-Brussel-Dillenburg, want hier werd over hun leven en de kwaliteit ervan besloten. Dat de bevolking van de Lage Landen een grote belangstelling toonde in beleidskwesties, daarvan getuigen bijna tweeduizend unieke pamfletten, vlugschriften en journalistieke geschriften die tussen 1554-1590 werden gedrukt (Harline 1987: 4). In dit artikel heb ik de meest populaire en representatieve teksten gebruikt,¹ die als een reactie op toenmalige gebeurtenissen zijn geschreven, of die er deel van hebben uitgemaakt en die waarschijnlijk door doorsnee mensen werden gelezen. Daarom heb ik de ideeën van Joest Lips bekeken in zijn traktaten *De Constantia, Politicorum sive Civilis Doctrinae libri VI*. Het later gepubliceerde *Monita et exempla politica libri II* heb ik hier overgeslagen.

Onderwerp van deze schets zijn, in chronologische volgorde, de fundamentele concepten en ideeën die in de Nederlandstalige pamfletten uit de tweede helft van de 16^e eeuw te vinden zijn. Deze ideeën vertegenwoordigen een transformatie, die het Nederlandse politieke denken tijdens de Opstand heeft doorgemaakt. Bovendien is deze schets gebaseerd op een groter research project, dat reeds in 2014 in het Pools werd gepubliceerd (Szmytka 2014).²

De evolutie van het Nederlandse politieke denken in de tweede helft van 16^e eeuw was mogelijk dankzij een in de middeleeuwen ontwikkeld systeem dat zich baseerde op brede bevoegdheden van staten en op de politieke autonomie van elke provincie van de Bourgondische Kreits die deel uitmaakte van de Heilige Roomse Rijk. De positie van deze vergaderingen was vastgelegd in privileges zoals de *Charter van Cortenberghe* van Jan II van Brabant, de *Blijde Inkomst* van

¹ Als de criteria van de populariteit van de drukken heb ik het aantal van de heruitgaven op grond van de catalogus van Koninklijke Bibliotheek in Den Haag en catalogus van Thysius in Leiden genomen (Petit 1882 en Knuttel 1889).

² Literatuur van het onderwerp van politiek denken tijdens de Opstand is heel breed. Zie bijvoorbeeld: Skinner 1978; Pocock 1975, Van Gelderen 2002, Duke 1990, Groenveld et al. 2008, Groenveld 2009, Woltjer 1994.

Johanna van Brabant en Wenceslaus van Luxemburg, het *Nieuw Regiment* van Jan IV van Brabant en het *Groot Privilege* van Maria van Bourgondië. Hoewel deze teksten in eerste instantie het Hertogdom Brabant en Graafschap Vlaanderen betroffen, ondersteunden ze, vanwege de bijzondere positie van beide provincies, ideeën van de tegenstanders van de Spaanse aanwezigheid in alle Zeventien Provinciën op een constitutionele manier (Straeten 1952: 31-56; Bragt 1956: 23-24; Leeuwen 2003: 135-136; Blockmans 1985: 480-481).

De Nederlandse Provinciën werden tijdens de bezetting door de Habsburgers het strijdtoneel tussen de vorst, die een absolutistische regering wilde invoeren, en de bevolking, die gewend was aan politieke en economische vrijheid. De afwezigheid van Filips II en uitoefening van zijn heerschappij door de landvoogden verscherpte het conflict. Bovendien was de afkoeling van het klimaat een belangrijke factor. De zogenaamde kleine ijstijd – heel koude winters en hongerejaren – bevorderde de verspreiding van de gereformeerde geloofsovertuiging. Deze spanning leidde tot de maatschappelijke en daarna politieke omwenteling in 1566 (Lem 2014).

Vanaf de jaren 60 tot het laatste decennium van de 16^e eeuw maakte de Nederlandse politiek een significante evolutie door. Het Nederlandse politieke denken moest een nieuwe balans zien te vinden tussen de vrijheid van geloofsovertuiging, persoonlijke en politieke vrijheden en nationale soevereiniteit. Een onderzoek naar deze veranderingen leidde tot de samenstelling van een woordenboek van het vroegmoderne Nederlandse politieke denken.

De eerste geschriften, waarin een commentaar gegeven werd op de situatie, verschenen op hetzelfde moment dat de eerste gereformeerde gemeenten zich stabiliseerden. Werken van Jan Gerrits Versteghe, Willem De Volder (*Een troost ende spiegel der siecken*), Cornelius Cooltuyn (*Dat Evangeli der Armen*) of Adriaen van Haemstede (*De Gheschiedenisse ende den doot der vromer martelaren*) riepen de bewoners van de Lage Landen op tot vasthoudenheid in deugden en geduldige aanvaarding van het lijden in afwachting van het eeuwige leven.

Versteghe die onder de Latijnse naam Anastasius Veluanus publiceerde, ging op politiek vlak niet verder dan de gangbare meningen uit de Reformatie in deze tijd. De *overycheit* was voor hem een bewaker van de vrijheid. Hij schreef haar een goddelijke herkomst toe en refereerde in zijn *Der Leken Wechwyser* aan voorbeelden uit de Heilige Schrift over gehoorzaamheid aan de vorst (Veluanus 1906: 346). De Christenen moesten van hun vorsten houden, hen eren en gehoorzaam zijn in alles behalve in religieuze zaken: “Mer als sie ons ghebyden, dat ons Gott verbydet, in sulcke saken, sal men Keyser off ander overicheyt ghehoirsam wesen, want men moet Gott ghehoirsamer sijn, dan fursten” (Veluanus 1906: 347).

Veluanus stond afwijkingen van de absolute gehoorzaamheid toe, maar alleen in geval van schending van Gods wet. Bovendien moest deze afwijking op

debat en vermaning berusten. Een stap verder ging Maarten Micron, dominee van een emigrantengemeente in Londen in de jaren 1550-1553. Hij verdoemde al diegenen die mensen wegens geloofszaken vervolgden en voorspelde dat zij bij het laatste oordeel gestraft zouden worden met de ergste straffen (Micron 1911: 187-253).

Een eerste breuk in de theorie van absolute gehoorzaamheid aan de staatsmacht is waarneembaar bij Pieter Datheen (*Een Christelicke Verantwoordinghe op die Disputacie binnen Audenaerde tusschen M. Adriaen Haemstadt ende Jan Daelman*). Hoewel hij net als eerdere schrijvers stelde, dat burgers als gewone onderdanen geen recht hadden om in verzet te komen tegen het gezag van de overheid, breidde hij het concept van de constitutionele theorie van *inferior magistrates* uit. Hij kende lagere ambtenaren het recht tot interventie en tot verzet toe aan om mensen te beschermen (Van Gelderen 2002: 73-74). Deze verklaring was niet alleen iets nieuws in de Lage Landen maar opende de weg naar de radicalisering van het protestante politieke discours in de toekomst.

De ideeën van Datheen werden door Godfried van Winghen hergebruikt. Als een van de eersten overwoog hij de mogelijkheid van wettige weerstand tegen geweld, als dat tegen gelovingen was gebruikt. In een brief van februari 1561 aan de vluchtelingengemeente in Londen stelde hij vragen waaruit niet alleen een bereidheid tot weerstand maar zelfs tot opstand blijkt:

[...] oft oick een Christen mit goeder consciencien magh sulck een iammer sijnes medebroeders ansien, sijne hande stille houden, vnd niet alle middele anwenden (so verre emmers, alsser enichsins geen bloeduergieten te beureesen ware) denselueigen edt sij mit gheweldt ofte midt koerckerbroecke vth te helpene, om alzo menigerleije vaerlicheidt, die vuth sulcker tijrannischen geuenckenisse so an hem so an andere, die noch vrij zijn, ontstaen mochte, voer te commen (Hessels 1882: 335-337).

Op een vergelijkbare manier uit Guy de Bray zich in zijn *Confession de foy*, maar deze tekst hield zich ver van een openlijke oproep tot verzet. Geschriften uit deze tijd droegen zonder enige twijfel bij aan de discussie over het concept van religieuze tolerantie en vrijheid van geweten – *vrijheyt der consciencien*. Voorstander van dit postulaat was Franciscus Junius, een van de meest vooraanstaande Nederlandse humanisten van deze periode. In zijn *Brief discours* riep hij op tot tolerantie, in de vooronderstelling dat die voor vrede in het land zou zorgen:

Ne pouvant donques defraciner la foy que ceux-ci ont en leurs coers, il n'est nullement bon (encor' qu'il fut faisable) de leur empescher leur discipline exterieure, et les exercices par lesquels le peuple est maintenu en leur religion, & en la crainte de Dieu & du Magistrat. Si ce n'est qu'en lieu qu'eux en leurs assemblees sont enseignez d'estre gens de bien craignans Dieu, & portans honneur au Roy & ses Officiers, on en vueille faire des

meschans Atheistes, Libertins, & seditieux perturbateurs de tout ordre & police (Junius 1566: 17).

[We kunnen bijgevolg het geloof niet uitroeien dat deze mensen in hun hart dragen. Het is op geen enkele manier goed (zelfs als het mogelijk zou zijn) om hen te verhinderen hun publieke eredienst uit te oefenen, evenals het niet goed is de godsdienstoefeningen te verbieden waarmee het volk gesterkt wordt in zijn religie en vrees voor God en de Magistraat [de wereldlijke overheid]. Want in de plaats van in hun vergaderingen te leren om goede mensen te zijn die God vrezen en die eer betonen aan de koning en zijn officieren, zou men dan van hen kwaadwillige atheïsten, libertijnen en opstandige verstoorders van elke vorm van orde en vrede maken.]³

Deze thesen, geadresseerd aan Filips II, werden weerspiegeld in de werkelijkheid. In 1566 presenteerden de vertegenwoordigers van de Nederlandse adel, verenigd in het Verbond der Edelen (Compromis in Frans), *Het Smeekschrift der Edelen* aan Margaretha van Parma. De belangrijkste vraag hierin was om de inquisitie en de anti-ketterse wetgeving te stoppen en om protestanten het recht te geven vrij hun geloof te belijden.

De bloedige repressie die aanhangers van gereformeerde kerk te verduren kregen na de pacificatie van de Beeldenstorm en na aankomst in Nederland van troepen onder het bevel van de Hertog van Alva, leidden tot radicalisering in calvinistische kringen en tot splitsing van het protestantse kamp. Terwijl lutheranen niet wilden breken met de onvoorwaardelijke gehoorzaamheid, leidden calvinisten een journalistiek offensief. Philips van Marnix van Sint-Aldegonde, die de Beeldenstorm verdedigde, deed een beroep op ideeën afgeleid van de Romeinse natuurwettraditie, waarin het toegestaan is zich met geweld tegen geweld te verdedigen: *vim vi repellere licet* (Van Gelderen 2002: 97). Bovendien ondersteunde de auteur van de *Vraye Narration et apologie des choses passées au Pays-Bas* (Marnix 1566) het dragen van wapens door aanhangers van de gereformeerde belijdenis, want hij wist wat er met de hugenoten in Wassy was gebeurd:

Car il est tout certain & ne le sçauroyent nier leurs aduersaires que du mesme temps que ces pres ches se commençoient à faire il y auoit plusieurs vagabonds d vn coflé & d'autre gens prophanes & sans religion & sur tout ennemis jurez de ceste doctrine lesquels sans autorité publicque menaçoient ouuertement de se ruer sur ces assemblées & les mettre tous à sacq ainsi que monsieur de Guyse a fait par cy deuant à Wassy & en plusieurs autres endroits de la France (Marnix 1566: F3)

³ De citaten uit het Frans zijn door Guido Marnef vertaald.

[Want het is heel zeker en hun tegenstanders zouden niet ontkennen dat er terwijl de diensten begonnen vele vagebonden, godslasteraars, ongelo- vigen en vooral gezworen vijanden van deze godsdienst rondzwierven, die zonder daaroo gemachtigd te zijn, openlijk dreigden om zich op deze diensten te storten en alles te plunderen zoals de Heer de Guyse voordien al gedaan had te Vassy en in verschillende andere plaatsen in Frankrijk.]

Binnen twee jaar bleek vervolgens de argumentatie geaccepteerd dat verzet tegen de hertog van Alva en de Inquisite gerechtvaardigd was en gezien moest worden als verzet tegen een tirannie. De positie van de koning bleef voorlasnog buiten schot, want deze was misleid door slechte adviseurs. Adrianus Saravia (*Een hertgrondighe Begheerte, vanden edelen lanckmoedighen hoochgeboren Prince van Oraengien*) en Marbesius Sebartus Pneumenander (*Vermaninghe aen die gemeyne Capiteynen ende krijchsknechten in Nederland, 1568*), die de propaganda basis voor de expeditie van Willem van Oranje naar het zuiden in jaar 1568 legden, voerden ook de rechten van de *privilegiën* aan. De middeleeuwse bevoegdheden waren immers door de inquisiteurs, de Hertog van Alva en zijn handlangers geschonden:

Maer hoe menigen brief dat hy [Willem van Oranje] gheschreven heeft aen den Coninck, gheen brieven en sijn tot sijnder handen gecomen, want de Spaensche Inquisitie heeft se al achtergehouden, jae den Keyser midts- gaders den Vorst Augustus hebben selve gheschreven aen den Coninck van Spaengien, maer sy en cregen geen antwoorde al schreven sy duysent jaer. (Pneumenander 1568: 143).

Volgens de clausule van de *Blijde Inkomst*, hadden de inwoners van de provin- ciën het recht om de tiran hun *ghehoorsaemheyt* te beëindigen. Vergelijkbare argu- menten gebruikten Gilles le Clercq (*Remonstrance ofte vertoogh aen den grootmach- tigen Coninck van Spaengen [...] in de welcke verhaelt en verclaert zijn de lasten ende inconuenienten rijsende uut der Inquisitie ende placaten...*) en Jacob van Wesembeke. Een mijlpaal in de evolutie van het politieke denken in de Lage Landen was diens *De bewijsinghe vande onschult van mijn heere Philips, baenreheere van Montmorency...*

Jacob van Wesembeke concentreerde de verdediging van de op 5 juni op de Brusselse Grote Markt onthoofde graaf op middeleeuwse privileges. Hij bewees, dat "Sijn [Horne] vangen is gebeurt teghen de privilegien" (Wesembeek 1568: f. 51), en "D'Admirael ghevangen gehouden tegen de rechten vander Oorden vanden Rijcke ende van de lande" (Wesembeek 1568: f. 53). Overtreding van deze fundamentele vrijheden rechtvaardigde een beroep op de clausule van verwer- ping van de gehoorzaamheid in de *Blijde Inkomst* en het *Nieuw Regiment*. Daarom voerde Jacob van Wesembeke een idee van persoonlijke en staats- *vrijheyt* in, op basis van vroegere termen van economische vrijheid en gewetensvrijheid.

De betekenis van Jacob van Wesembeke voor de ontwikkeling van het Neder- landse politieke systeem kan niet worden overschat. Het is zijn verdienste dat

een drie-eenheid van waarden geaccepteerd werd: *vrijheyd* – de hoogste deugd, *privilegien* – die deze vrijheid garanderen en *staten* – als de hoeder van de privileges. Alle drie werden als fundamenteel voor de toekomstige Republiek der Verenigde Nederlanden gezien. Een dergelijk concept verdedigt eveneens Philips van Marnix voor zijne majesteit de keizer op een vergadering van de Rijksdag in Speyer. In de *Libellus Supplex* wordt het gewapende verzet gerechtvaardigd tegen koninklijke ambtenaren, die wetten van de provincies overtraden. In dit document bleef Filips II in tegenstelling tot eerdere verklaringen niet meer buiten schot (*Libellus Supplex* 1570: passim; Van Gelderen 2002: 125).

In de jaren 70 was er aan het hof van Willem van Oranje een concept ontwikkeld van een *Vaderlant* op basis van consensus en een verbond tussen alle provincies.⁴ De oorsprong hiervan lag in de identificatie van een externe vijand tegen wie het land van de voorouders beschermd moest worden. Tegelijkertijd kregen de Staten-Generaal als opgave het staatshoofd te controleren. Junius de Jonghe ontwikkelt in zijn *Discours* een hypothese over de centrale rol van de Staten. De vergadering kreeg de rol van bewaker van vrijheid en privileges. De autoriteit van de vorst en de welvaart van zijn onderdanen waren van hen afhankelijk: “de Staten in een goede Politische oft Borgerlijcke regeringhe anders niet zijn, van de hoofden ende voornaemste des volckes, het lichaem vande groote menichte representerende” (*Discours* 1574: f. 32-33). De vorst moest daarentegen voldoen aan de overeenkomst (*Blijde Inkomst*) die hij met de gemeenten ten tijde van de inhuldiging had afgesloten. Hij diende zorg te dragen voor het welzijn van zijn onderdanen, want: “aengesien een Coninck sonder ondersaten zijnde, en can voor geen Coninck geacht worden” (*Discours* 1574: f. 27).

Hoe zou men de politieke systeem in de Lage Landen kunnen noemen, waarin de Staten-Generaal de hoofdrol speelden? De anonieme schrijver van het *Vertoog ende openinghe* wist een antwoord op deze vraag:

Nu is het soo wel uut Gods woort, als uut alle rechten, privilegien, oude hercomen, gebruycken ende costumen, ende uut alle onderlinge contracten, verdragen, ende verbonden derlanden van herrewaerts overe, die oock met Gods woort ende metten heylighen eedt beyde der Landtsheeren ende der Staten besweert ende bevestight sijn blijckelick ende openbaer, dat dese Nederlanden, die de Coninc van Spangien onsen natuerlijcken Landtsheere by erfrecht uut den huysen van Bourgongien vervullen zijn, noyt by wijse van eene volcomene Monarchie ofte Coninckrijck zijn gheregeert geweest (*Vertoog* 1576: f. A6).

Deze tekst definieerde het politieke systeem van de Nederlanden als een van de eersten als republiek en vergeleek dat met het bestuur in Italiaanse steden

⁴ Over het concept van natie en vaderland cf. Duke (2009: 57-76), Pollmann (2010: 241-261).

en in het antieke Rome: “is het landt altijd by maniere van eene republijcke, ofte burgerlijcke bescheyden pollitie [...]” (*Vertoog* 1576: f. A6). *Vertoog ende openinghe* herhaalde de in het politieke discours aanwezige prerogatieven van de vorst en de Staten, maar handelde ook over de *ondersaten*, die niet voor de prins geschapen waren. Integendeel: de vorst diende er voor hen te zijn. Dus aan de drie-eenheid werd in de vorm van de inwoners van het land nog een ander element toegevoegd. Gerard Prouninck bevestigde dit concept in *Emanuel-Erneste*.

De Staten-Generaal en Willem van Oranje vroegen het buitenland om hulp, nadat de provincies door Filips II waren verwoest, en kans op herstel van de door de vorst veroorzaakte schade weinig waarschijnlijk was gebleken. Hoewel aartshertog Matthias Habsburg alleen *ruwaert* bleef tot het moment de koning zijn fouten begreep, was de afzetting van Filips II nu onvermijdelijk. *Een trouwe Waershouwinghe, aen de goede mannen van Antwerpen* was een kort anoniem pamphlet van 1581, dat het het recht verdedigde om een nieuwe prins te kiezen:

Alle andere provincien, alle Coninckrijcken, alle natien, inde werelddt, hebben oyt ende oyt dese macht ende vrijheyte van Godt, van natueren ende van her selven ghehadt, dat so wanneer haeren Coninck, ofte ander Heere, een Tyran gheworden was, ende het Landt onderdructte, ende met vier ende sweert verwoestende, den vromen vervolchde, de Iusticie ende gherechticheyt onder voeten treede, Sy hem hebben moghen afstellen ende eenen anderen verkiesen [...]. (*Een trouwe Waershouwinghe* 1581: f. A 2)

Het jaar 1581 kende grote veranderingen in “de landen van herwaarts over.” De onttroning van Filips II eiste niet zozeer rechtvaardiging, of verdediging, maar eerder was de ontwikkeling van een nieuwe, adequate staatsvorm nodig.

Aggeus Albada zette in zijn opmerkingen over de vredehandel in Keulen het concept van de macht uiteen, dat gebaseerd was op de principes van conciliarisme en overmacht van het *volck*, vertegenwoordigd in de Staten-Generaal, over de heerser. Voor de uitgave van *Acten Vanden Vredehandel gheschiet te Colen* bestond dit woord – het *volck* – eigenlijk niet, maar in de tekst van de schrijver uit Friesland stond het volk bovenaan in de politieke hiërarchie. Elke vorm van de overheid die zich baseerde op de superioriteit van de staten of van de prins hing, concludeerde Albada, af van het volk: “[...] het recht van heerschappij niet anders en is dan een recht van tghemeyne volck, ende dat yegelick daerdoor, mits autoriteyt ende recht vanden gemeynen volck, heerschappie mach bedienen ende wetten maken, ende dat hy niet meer en mach noch en vermach, dan zijn volck en vermach” (*Acten Vanden Vredehandel* 1581: f. 64).

Het Plakkaat van Verlatinghe en *De Apologie, ofte Verantwoordinghe des doerluchtighen ende hooghebornen Vorsts ende Heeren, Heeren Wilhelms van Godes ghenade Prince van Orangien* herhaalden bovenstaande postulaten. Ze waren ook door de *Politieq onderwijs* legitimeerd. Volgens deze tekst was het doel van staatsmacht

– de *overicheyt* – het welzijn van de onderdanen uit te breiden en te verzorgen. Bovendien zou ze als een *ampt* en niet als absolute macht – de *rijke* – begrepen moeten worden (*Politicaq onderwijs* 1582: f. B 3). Dit principe zou ook de prins betreffen, die door Gods genade en met instemming van het volk werd benoemd. Zijn taak was het, om het land tegen externe vijanden te verdedigen en op de naleving van de wetten toe te zien. Wetgevende taken bezat hij niet.

Het proces van scheiding tussen de Zeventien Provinciën dat begon na de Unies van Atrecht en Utrecht, leidde tot een maatschappij die grotendeels homogeen was qua taal, maar beperkt bleef tot een klein gebied dat van naburige landen gescheiden was door natuurlijke obstakels. Bovendien verschilde deze maatschappij van de modellen in de buurlanden. Sterke verstedelijking van het land, macht in de handen van de Staten en de traditionele alliantie tussen de steden en de adel tegen de koninklijke gouverneurs droegen bij aan het gevoel van verscheidenheid ten opzichte van andere landen. Maar de interne eenheid, zowel horizontaal tussen provincies en verticaal tussen adel, burgerij en geestelijke waren evenmin zonder betekenis (Schama 1987: 51-65; Oczko 2009: 95-101). Inwoners van de Zeven Provinciën voelden ongetwijfeld een sterk verschil met recente *bondghenoten* uit *waalsche ghewesten*, en dit gevoel van gemeenschap was door de strijd tegen dezelfde tegenstander – *die Spaengiaerden* – versterkt. Aldus baseerde elke vorm van macht zich volgens Aggeus Albada, op het volk in de zin van natie.

De situatie van de nieuwe staat was door de tragische dood van Willem van Oranje en het succes van het Spaanse offensief onder leiding van Alexander Farnese gecompliceerd.

Ondanks de beperking tot het gebied van zeven noordelijke provincies legden de opstandelijke gewesten hun wapens niet neer. Ze overleefden ook hun latere fouten op het gebied van het buitenlandse beleid. Aartshertog Matthias noch prins François de Valois, noch sir Robert Dudley voldeden aan de hoop, die op hen gevestigd was. De Provinciën leverden een overtuigend bewijs dat ze geen buitenlandse gouverneur, prins of koning nodig hadden. Ze vonden hun beste vorm in een federale republiek met aristocratische kenmerken. Het werk waarin de ontwikkeling van het Nederlandse politieke denken culmineerde was de *Corte vertoninghe van recht byden Ridderschap, Edelen, ende steden van Hollandt ende Westvrieslant van allen ouden tijden in den voorschreven Lande gebruyckt tot behoudenis van de vryheden, gherechticheden, privilegien ende loffelicke ghebruycken vanden selven Lande* van François Vranck. Daarin ontwikkelde hij de *souverainiteyt vande lande en van 't volck* en wees hij op de enige passende vorm van de regering voor de Provinciën – de *republiek*, waarin “...de administratie vande Souverainiteyt vande Lande t’allen tijden wettelijck is aenghenomen gheweest byden Staten [...]” (*Corte vertoninghe* 1587: f. A 4). Dit werk inspireerde latere schrijvers, humanisten en politici als Hugo de Groot en Simon van Slingelandt.

Privileges, het recht op ongehoorzaamheid en verzet, vrijheid, volk en soevereiniteit zijn slechts enkele van de begrippen die nodig zijn om een lexicon van het Nederlandse politieke denken in de tweede helft van de 16^e eeuw samen te stellen. Deze termen bepaalden de opeenvolgende stadia van transformatie en waren een onderwerp van felle discussies. Dankzij onderzoek naar de opkomst van deze termen in de politieke publicistiek van de jaren 1554-1590 is het mogelijk, het politieke denken in de Lage Landen ten tijde van de Opstand weer te geven.

Bibliografie

- Acten Vanden Vredehandel gheschiet te Colen.* 1581. Leyden: n.p.
- Apologie, ofte Verantwoordinghe des doerluchtighen ende hooghebornen Vorsts ende Heeren, Heeren Wilhelms van Godes ghenade Prince van Orangien.* 1581. Leyden: n.p.
- Blockmans, Wim P. 1985. "De 'constitutionele' betekenis van de privilegiën van Maria van Bourgondië (1477)." *Het algemene en de gewestelijke privilegien van Maria van Bourgondie voor de Nederlanden.* Ed. Wim P. Blockmans. Kortrijk-Heule: UGA. 473-516.
- Bragt, Ria van, ed. 1956. *De blijde inkomst van de hertogen van Brabant Johanna en Wenceslas.* Leuven: Nauwelaerts.
- Bray, Guy de. 1580. *Confession de foy.* n.p.: n.p.
- Clercq, Gilles le. 1566. *Remonstrance ofte vertoogh aen den grootmachtigen Coninck van Spaengen [...] in de welcke verhaelt en verclaert zijn de lasten ende inconvenienten rijsende uut der Inquisitie ende placaten....* n.p.: n.p.
- Cooltuyn, Cornelis. 1559. *Dat Evangeli der Armen.* n.p.: n.p.
- Corte vertoninghe van recht byden Ridderschap, Edelen, ende steden van Hollandt ende Westvrieslant van allen ouden tijden in den voorschreven Lande gebruyckt tot behoudnisse vande vryheden, gherechticheden, privilegien ende loffelicke ghebruycken vanden selven Lande.* 1587. Rotterdam: n.p.
- Dathenus, Petrus. 1559. *Een Christelike Verantwoordinghe op die Disputacie binnen Audenaerde tusschen M. Adriaen Haemstadt ende Jan Daelman.* n.p.:n.p.
- "Discours." 1574. *Sekere brieven waer inne den aenhevoanghen vredehandel deses Jaers LXXVIII verwaetet is.* Delft. f: 21-43.
- Duke, Alastair. 1990. *Reformation and Revolt in the Low Countries.* London: Hambledon Press.
- _____. 2009. *Dissident Identities in the Early Modern Low Countries.* Eds J. Pollmann, and A. Spicer. Farnham: Ashgate. 57-76.
- Een trouwe Waershouwinghe, aen de goede mannen van Antwerpen.* 1581. n.p.: n.p.
- Emanuel-Erneste. Dialogue de deux personnages sur l'Estats de Pais Bas.* 1580. Anvers: n.p.
- Gelderens, Martin van. 2002. *The Political Thought of the Dutch Revolt 1555-1590.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Groenveld, Simon et al. 2008. *De Tachtigjarige Oorlog: opstand en consolidatie in de Nederlanden (ca. 1560-1650).* Zutphen: Walburg Pers.
- _____. 2009. *Unie - Bestand - Vrede. Drie fundamentele wetten van de Republiek der Verenigde Nederlanden.* Hilversum: Verloren.

- Haemstede, Adriaan van. 1559. *De Gheschiedenisse ende den doot der vromer martelaren*. Antwerpen: n.p.
- Harline, Craig. 1987. *Pamphlets, Printing and Political Culture in the Early Dutch Republic*. Dordrecht: Springer Science & Business Media.
- Hessels, Joannes Henricus, ed. 1882. *Ecclesiae Londino Batavae Archivum*, vol. II, *Epistulae et tractatus*. Cantabrigiae: typis Academiae svmptribus Ecclesiae londonatavae.
- Junius, Franciscus. 1566. *Brief discours envoyé au roy Philippe nostre sire et souverain Seigneur, pour le bien et profit de sa Maiesté, et singulierement de ses pays bas, auquel est monsté le moyen qu'il faudroit tenir pour obvier aux troubles et emotions pour le fait de la religion, et extirper les sectes et heresies pullulantes en sesdicts pays*. n.p.: n.p.
- Knuttel, Willem Pieter Cornelis. 1889. *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*. vol. 1. 's-Gravenhage: Algemeene Landsdrukkerij.
- Leeuwen, Jacqueline van. 2003. "Schependen in den Lage Landen. Een eerste verkenning van hun betekenis, overlevering en formulering (dertinde tot zestiende eeuw)." *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 6: 135-136.
- Lem, Anton van der. 2014. *De Opstand in de Nederlanden 1568-1648. De Tachtigjarige Oorlog in woord en beeld*. Leiden: Uitgeverij Vantilt.
- Libellus Supplex Imperatoriae Maiestati Caeterisq[ue] Sacrii Imperii Electoribus, Princibus, atq[ue] Ordinibus, nomie Belgarum ex Inferiori Germania, Evangelicae religionis causa per Albani Ducis tyrannidem eictorum in comitiis Spirensibus exhibitus*. 1570. n.p.: n.p.
- Marnix van Sint Aldegonde, Philips van. 1567. *Vraye Narration et apologie des choses passées au Pays-Bas, touchant le fait de la religion en l'ain MDLXVI*. n.p.: n.p.
- Micron, Marten. 1911. "Een waerachteghe historie van Hoste (gheseyt Joris) van der Katelyne, te Ghendt om het vry opentlick straffen der afgodischer leere, ghebrant, ten grooten nutte ende vertroostinghe aller christen." *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica*. Vol. VIII. Ed. F. Pijper. 's-Gravenhage: Nijhof. 187-253.
- Oczko, Piotr. 2009. *W najdroższej Holandyje... Szkice o siedemnastowiecznym dramacie i kulturze niderlandzkiej*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Petit, Louis David. 1882. *Bibliotheek van Nederlandsche pamfletten. Verzamelingen van de Bibliotheek van Joannes Thysius en de Bibliotheek der Rijks-Universiteit te Leiden*. Vol. 1, 1500-1648. 's-Gravenhage: A.W. Sijthoff.
- Pneumenander, Marbesius. 1568. *Vermaninghe aen die gemeyne Capiteynen ende krijchsknechten in Nederland*. Doesborgh: n.p.
- Pocock, John Greville Agard. 1975. *The Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*. Princeton: Princeton University Press.
- Politicy onderwijs*. 1582. Mechelen: n.p.
- Pollmann, Judith. 2010. "No Man's Land. Reinventing Netherlandish Identities, 1585-1621." *Networks, Regions and Nations. Shaping Identities in the Low Countries, 1300-1650*. Eds R. Stein, and J. Pollmann. Leiden: Brill. 241-261.
- Saravia, Adrianus. 1933. "Een hertgrondighe Begheerte, vanden edelen lanckmoedighen hooghgheboren Prince van Oraengien." *Prins Willem van Oranje. Geschriften van 1568. Naar de eerste drukken van 1568 opnieuw uitgegeven en ingeleid door Dra M.G. Schenk met een voorwoord van Prof. Dr. A.A. van Schelven*. Amsterdam-Sloterdijk: Wereldbibliotheek. 129-155.
- Schama, Simon. 1987. *The Embarrassment of Riches. An Interpretation of Dutch Culture in the Golden Age*. London: Vintage.

- Skinner, Quentin. 1978. *The Foundations of Modern Political Thought: Vol. 1. The Age of Reformation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Straeten, Joseph van der. 1952. *Het charter en de raad van Kortenbergh, Deel 1*. Brussel: n.p.
- Szmytka, Rafał. 2014. »Lecz jako tyran zostanie opuszczony«. *Niderlandzka myśl polityczna w drugiej połowie XVI wieku*. Kraków: Historia Jagellonica.
- Veluanus, Anastasius. 1906. "Der Leken Wechwyser." *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica*. Vol IV. Ed. F. Pijper. 's-Gravenhage: Nijhof. 123-376.
- Vertoog ende openinghe, om een goede, salighe, ende generale vrede te maken in dese Nederlanden, ende deselven onder de ghehoorsaemheyte des conincx, in haere oude voorspoedicheyt, fleur ende welvaert te brenghen, by maniere van supplicatie*. 1576. n.p.: n.p.
- Volder, Guilelmus de. 1531. *Een troost ende spiegel der siecken*. Antwerpen. Tekst bekend ook onder titel *Tobias ende Lazarus*.
- Wesembeek, Jacob van. 1568. *De bewijsinghe vande onschult van mijn heere Philips, baenreheere van Montmorency, grave van Hoorne, vrijheere van Weert etc., admirale ende capitein generale van der zee vanden Nederlande, riddere vander oorden vande gulden vlies etc.* n.p.: n.p.
- Woltjer, Jan Juliaan. 1994. *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog. Over de Nederlandse Opstand 1555-1580*. Amsterdam: Balans.